

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2020

SPECIAL ISSUE

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ.,Dist. BEED.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

PRINCIPAL
T.S.'s. Smt. V.U. Patel Arts &
Law College, Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना आणि सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक आशय
प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)
ई-मेल :- sharadpolsci@gmail.com भ्रमणध्वनी :- ९४०५१०८१३५

प्रस्तावना

स्त्रियांच्या शोषनाचे व पराधीनतेचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता असे दिसते की, सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक कारणांमुळे स्त्रियांचे शोषण झालेले आहे. म्हणून महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेतांना या कारणांचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. स्त्रीदास्य मुक्तीसाठी आयुष्यभर झटलेल्या समाजसुधारकांनी देखिल स्त्रियांचे शोषण हे सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक कारणांमुळेच होत असल्याचे सप्रमाण सिद्ध केले आणि त्यामधून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण व आर्थिक अधिकार देण्यासाठी भरोव प्रयत्न केल्याचे दिसते. समाजसुधारकांच्या याच दृष्टिकोनातून महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना आणि त्याच्याशी संबंधित सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक आशय उलगडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा अन्वयार्थ

महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया आहे. लिंगभेदावर आधारित विषमतापूर्ण समाजव्यवस्था नष्ट करून स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे व स्त्रियांना जिवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रतिनिधित्व व प्रतिष्ठा मिळवून देणे हे या प्रक्रियेचे स्वरूप आहे. महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया स्त्रियांना आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनण्यासाठी पोषक अशी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या दिशेने संथपणे का होईना पण निश्चितपणे वाटचाल करीत आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पूर्वीपासून स्त्रियांची उपेक्षा झालेली आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा विकास झालेला नाही. लिंगभेद आणि शोषणावर आधारित सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था बदलून स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती आणि विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था निर्माण करण्याशी महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया संबंधित आहे.^१ दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर महिला सक्षमीकरण हे स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय आणि आर्थिक धोरण निश्चितीमध्ये भागिदारी तसेच समान कामासाठी समान वेतन आणि कायद्याचे संरक्षण व अधिकारांची प्राप्ती यांच्याशी संबंधित आहे. अर्थात महिला सक्षमीकरणाच्या राष्ट्रीय धोरणाचा उद्देश स्त्री-पुरुष विषमता नष्ट करणे, स्त्रियांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करणे आणि देशाचे नीतिनिर्धारण व विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे हा आहे.

स्त्रीवादी चळवळीच्या असा आक्षेप आहे की, प्राचिन व वर्तमान समाजामध्ये स्त्रियांना लिंगभेदामुळे अन्याय सहन करावा लागलेला आहे व तो आजही चालूच आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या स्त्रीवादी चळवळीच्या कालानुक्रमे पुढील मागण्या राहिलेल्या आहेत.

- १) स्त्रियांच्या अधिकारांना मानवी हक्कांच्या श्रेणीत ठेवण्यात यावे.
- २) संपूर्ण सामाजिक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता असावी आणि
- ३) स्त्रियांना पारंपारिक परावर्तीत्वपासून मुक्त करण्यात येऊन स्त्रीत्वाची नविन व्याख्या करण्यात यावी.^२

महिला सक्षमीकरणाचा सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक परामर्श

जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री-पुरुषांमध्ये काही नैसर्गिक भेद आहेत. परंतु 'लिंग' या संज्ञेशी अनेक सांस्कृतिक पैलू व अर्थ जोडले गेले आहेत. मूलतः नैसर्गिक भेदांमुळेच समाजात स्त्रीच्या दुय्यम दर्जाचे समर्थन केले जाते. जीवशास्त्रीय कारणांचा आधार घेवून शोषणाच्या अनेक प्रकारांना तत्वज्ञानाचा मुलामा चढविला जातो. नैसर्गिक आणि अपरिवर्तनीय घटनांमुळे शोषण अटळ आहे असे सांगितले जाते. जातीव्यवस्था तसेच वर्णव्यवस्था ही शोषणाची उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. दोन्ही व्यवस्थांमध्ये काही विशिष्ट वर्गीय, लोकांना जन्मतः श्रेष्ठ मानले गेले आहे. तसेच त्यांच्याजवळ विशेष बुद्धीमत्ता आणि कौशल्य आहे अशी धारणा समाजात जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात आली. अशाच जीवशास्त्रीय आधारावर शतकानुशतकांपासून स्त्रीवर्गाच्या होत असलेल्या शोषणाचे समर्थन केले जात आहे. त्यामुळे अशा जीवशास्त्रीय समर्थनाला आव्हान देणे गरजेचे आहे.^३ स्त्रिया हजारो वर्षांपासून उपेक्षित व पराधीन जीवन जगत आहेत. रामायण, महाभारत यासारख्या प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये देखिल स्त्रियांचे 'स्वत्व'

PRINCIPAL
S.S.S. Patil V.U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

कोठेही आढळत नाही. त्यांनी आपले 'स्वत्व' पुरुषांमध्येच शोधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना केवळ बंधनात ठेवले. मनुस्मृतीमध्ये एकैठिकाणी स्त्रियांना पुजनिय मानून म्हटले आहे की,

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवतः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्रफलाः क्रियाः।

म्हणजेच ज्या कुलामध्ये पिता, पति इत्यादिकांच्या द्वारा स्त्रियांची पूजा होत असते तेथील देवता प्रसन्न होतात व ज्या ठिकाणी त्यांची पूजा होत नाही, तेथील देवता रहात नसल्यामुळे यज्ञादि सर्व क्रिया निष्फळ होतात. 'याच मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाकारतांना पुढे असे म्हटलेले आहे की,

'पिता रक्षती कौमारे भर्ता रक्षती यौवने।

रक्षन्ति स्थिविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति

याचा अर्थ विवाहाच्या पूर्वी पित्याने स्त्रियांचे रक्षण करावे. त्यानंतर पतीने त्यांचे संरक्षण करावे व पतीच्या मार्गे पुत्रांनी रक्षण करावे. सारांश कोणतीही स्त्री स्वातंत्र्यास योग्य नाही. 'यावरून असे स्पष्ट होते की, स्त्री ही अबला असून ती स्वातंत्र्य देण्यास पात्र नाही असे उघड-उघड प्रतिपादन मनुस्मृतीमध्ये करण्यात आलेले आहे. एकंदरीत हजारो वर्षांपासून स्त्रियांच्या वाट्याला असे दयनिय जीवन आलेले आहे. स्त्रियांची या दास्यत्वातून मुक्तता करण्यासाठी १९ व्या, २० व्या शतकात जे प्रयत्न होऊ लागले त्यामागे अनेक चळवळी, सामाजिक संस्था, समाजसुधारक व स्त्री-मुक्ती विषयी कणव असणाऱ्या सर्वांचे महत्वपूर्ण योगदान लाभलेले आहे. त्यांच्यामुळेच सतीप्रथा, बालविवाह, विधवापुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण, महिला संघटना यासंबंधी कायदे संमत होत गेले आणि स्त्री मुक्ती व महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली.

१९ व्या शतकापर्यंत सामाजिक क्षेत्रात स्त्री ही बंदिस्त होती तिचे पूर्णत्व हे तिच्या पतीवर म्हणजेच पुरुषावर अवलंबून होते. यामुळे पतीच्या निधनानंतर स्त्रियांना सती जावे लागत होते. स्त्रियांच्या जीवनावर क्रूर आघात करणारी ही अमानुष प्रथा कायद्याने बंद करण्यासाठी व स्त्रियांना जीविताचे स्वातंत्र्य देण्यासाठी बंगालमधील थोर समाजसुधारक व भारतीय प्रबोधन चळवळीचे अग्रदूत राजा राममोहन रॉय यांनी आवाज उठवला. त्यांच्यात प्रयत्नामुळे इंग्रजांच्या राजवटीत 'सन १८१८ मध्ये बंगालचे प्रांतिक राज्यपाल विल्यम बेंटक यांनी बंगाल प्रांतात सतीबंदी केली आणि भारताचे गव्हर्नर जनरल झाल्यावर ४ डिसेंबर १८२९ मध्ये त्यांनी सर्व भारतासाठी सतीबंदीचा कायदा केला.'^{१५} १९ व्या शतकात स्त्री-मुक्तीच्या दिशेने पडलेले हे पहिले पाऊल होते. स्त्रियांच्या दमनाची व दुय्यमत्वाची कारणीमांसा करतांना महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांचे अज्ञान व पुरुषांचा कावेबाजापणा यामुळे स्त्रियां पराधीन बनल्याचे सांगितले, ते म्हणतात, "स्त्रियांची जात फार अबला असल्याने, या लोभी व धाडसी पुरुषांनी मोठी कावेबाजी करून कोणत्याही कामामध्ये स्त्रीजातीची संमती घेतल्याशिवाय एकंदर पुरुषाने आपलेच घोडे पुढे दामटले. त्यास मागणी हक्क समजू नये या इराद्याने विद्या शिकण्यास प्रतिबंध केला. त्यामुळे एकंदर सर्वच स्त्रियांवर असा जुलमी प्रसंग येऊन ठेपला."^{१६} अविद्येमुळे जसे बहुजनाचे अहित झाले आहे. त्याचप्रमाणे अविद्येमुळेच स्त्रियांचे शोषण होत आहे याची जाणीव प्रथमतः महात्मा फुले यांना झाली. 'स्त्री ही माणूस आहे आणि तिला माणुसकीचा हक्क मिळालेच पाहिजे ही जाणीव करून देण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. हा विचार ज्योतिबांच्या मनात पक्का रुजल्यावर अवघ्या २१ व्या वर्षी (१८४८ साली) त्यांनी मुलींची पहिली शाळा काढून स्त्री-शिक्षणाच्या कार्यास सुरुवात केली.'^{१७} महात्मा फुलेंचे हे क्रांतीकारी पाऊल म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची पायाभरणी होती. स्त्रियांच्या पराधीनतेला, दुय्यमत्वाला आणि परावलंबित्वाला कारणीभूत असणारा घटक म्हणजे स्त्रियांचे आर्थिकदृष्ट्या पुरुषावर असणारे अवलंबन हे होय. आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण किंवा स्वावलंबी नसल्यामुळे स्त्रियांना प्रतिष्ठा नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना झाल्यामुळे दि. २५ डिसेंबर १९५२ रोजी कोल्हापूर येथे कोल्हापूरातील निरनिराळ्या नऊ संस्थातर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सत्कार समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. त्या समारंभात भाषण करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, 'आजच्या जगात संपत्तीच स्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही. तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही. त्यादृष्टीने हिंदू कोड बिलात मी तरतूदही केली होती पण ते बिल मंजूर होऊ शकले नाही. यापुढे आता येणारे बिल कोणत्या स्वरूपात येते व त्यात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची, हक्कांची काय तरतूद आहे याकडे महिला वर्गाने फार बारकाईने पाहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आपल्या हक्कांसाठी झगडण्यास त्यांनी आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंबर कसून पुढे आले पाहिजे तरच त्यांची सुधारणा व प्रगती होईल.'^{१८} आर्थिक स्वयंपूर्णता किंवा आर्थिक अधिकार नसल्यामुळे स्त्रियांना समाजात दुय्यम दर्जा दिला जातो. त्यादृष्टीने स्त्रियांनी आर्थिक सक्षम होणे आवश्यक आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीमध्ये कायद्याने वारसा हक्क मिळाला पाहिजे असे मत मांडले. आंबेडकरांनी जेव्हा हे मत मांडले होते तेव्हा त्याचे महत्व शासकवर्गाच्या ध्यानात आले नाही. परंतु कालांतराने का होईना सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी कायद्याने स्त्रियांना वारसा हक्क दिला आहे. अशाप्रकारे भारतात

महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात समाजसुधारणा, स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांना वारसा हक्क यापासूनच खऱ्या अर्थाने झाली होती. यामुळेच आजच्या स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुढे येतांना दिसत आहे. त्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या युगपुरुषांना व सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या क्रांतीज्योतींना द्यावे लागेल.

निष्कर्ष

जगातील सर्वच देशांमध्ये फार प्राचिन काळापासून स्त्रियांना गौण दर्जा दिला गेलेला असून त्याचे मुळ पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत असल्याचे दिसते. आरंभीपासूनच स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबनाची संधी व अधिकार नसल्याने त्यांचे संपूर्ण जीवन पराधिन झाले व त्या आयुष्याच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर पिता, पती व पुत्र यांच्यावर आश्रित राहू लागल्या. स्त्रियांच्या या परावलंबित्वाला सांस्कृतिक अधिष्ठान लाभून, त्यांचे सामाजिकरण कुटूंबात होऊ लागले आणि स्त्री- पुरुष कार्यविभाजनास मिळालेल्या समाजमान्यतेमुळे त्यास सांस्कृतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. याप्रकारे परंपरागत पध्दतीने स्त्रियांची मती व गती कुठित केली गेल्यामुळेच स्त्रियांचे पूर्वापार शोषण होत आलेले आहे. स्त्रियांची या मानवनिर्मित मानसिक दास्याच्या बंध्यांमधून मुक्तता केल्याशिवाय त्यांची उन्नती होणार नाही असे समाजसुधारकांचे ठाम मत होते. म्हणून राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर आदी समाजसुधारकांनी स्त्रीदास्य विमोचनासाठी भरकस प्रयत्न केल्याचे दिसते. पुढे समाजसुधारकांच्या आचार व विचारातून प्रेरणा घेऊन अनेक स्त्रीवादी चळवळी उदयाला आल्या. समाजसुधारकांचे कार्यकर्तव्य आणि स्त्रीवादी चळवळींच्या मागण्याची दखल घेऊन आधुनिक काळात शासन स्तरावर महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने अनेक पाऊले उचलली जात असल्याचे दिसत असून त्याचे सकारात्मक परिणाम देखिल दिसून येत आहेत.

संदर्भ सूची

- 1) शैलेन्द्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च २०१०, पान क्र. ३४४
- 2) ओम प्रकाश गाबा, राजनीति चिंतन की रुपरेखा, मयूर पेपरबैक्स, नौएडा, २००३, पान क्र. ४००
- 3) राजीव भार्गव, अशोक आचार्य (संपा.), अनुवाद: हेमंत खानझोडे, राजकीय सिध्दांत परिचय, डोरलिंग किंडर्सले (इंडिया) प्रा. लि. लायसेंस ऑफ पिअर्सन एज्युकेशन इन साऊथ एशिया, २०११ पान क्र. १४९
- 4) श्रीसार्थ मनुस्मृती, अध्याय-२:५५, जोशी ब्रदर्स, पुणे पान क्र. ५३ व ५४
- 5) कित्ता, अध्याय-९:२, पान क्र. २३९
- 6) पद्मा पाटील व शोभना जाधव, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर, मार्च २००७, पान क्र. १०४
- 7) कित्ता, पान क्र. ११८
- 8) शांता रानडे, सावित्रीबाई जोतिबा फुले, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, मार्च २००९, पान क्र. ७
- 9) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८-भाग ३, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, २००२, पान क्र. ३४०

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Sant V.U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desate Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule